

Fülöp Tamás:

**Gróf Széchenyi István történetiszemlélete a
reformkor politikai értékvilágának
összefüggéseiben**

(bölcészdoktori (PhD.) értekezés tézisei

**Debrecen
2005.**

I. Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

Gróf Széchenyi István eszmeiségének, politikai pályájának értelmezői az elmúlt másfél évszázad során nem egy alkalommal hívták már fel a figyelmet arra a tényre, hogy a gróf magánjellelű és közvélemény számára készült, s a magyar nemzet helyzetértékelésével, átalakulásával kapcsolatos megnyilatkozásaiban egy rendkívül erős, látszólagos esetlegessége ellenére is rendszeresen visszatérő, következetesen alkalmazott, s olykor „történetfilozófiai magasságokba” emelkedő, történet szemléleti megfontolásokra épülő eszmei háttér tapintható ki. Jelentős részben ezek a nemzet múltjával, jelenével és jövőjével kapcsolatos szisztematikus megjegyzések ösztönözték arra a dolgot szerzőjét, hogy a könyvtárnyi léptékű Széchenyi-historiográfia e jelenségre vonatkozó megállapításából kiindulva Széchenyi történeti eszméit egy részletesebb vizsgálatnak vesse alá.

S bár Széchenyi saját történet szemléleti „koncepcióját” nem fejtette ki „önálló rendszeralkotó mű” formájában, a korábbi eszmetörténeti kutatások rávilágítottak már arra, hogy a gróf politikai koncepcióját, programadó műveit és vitairatait mennyire mélyen hatotta át az erre a sajátos „történetfelfogásra” épülő érvelés. A 20. századi Széchenyi-historiográfia eredményei azonban nemcsak a jelenség hangsúlyos voltára mutattak rá, hanem fontos filológiai és eszmetörténeti alapkutatásokkal is hozzájárultak Széchenyi történet szemléletének

pontosabb megismeréséhez. A század első felében Angyal Dávid, s a nyomában haladó Iványi-Grünwald Béla a gróf történeti eszméinek számos európai szellemi párhuzamára, szemléleti alapjára és eszmei összefüggésére derítettek fényt. Az 1970-es évek elején pedig Gergely András eszmetörténeti-rekonstrukciós vizsgálatai fejtették fel Széchenyi történet szemléletének legfontosabb alapkategóriáit és a gróf eszmerendszerében betöltött szerepét. Gergely András munkájának meghatározó jellegét mi sem bizonyítja jobban, minthogy az elmúlt évtizedekben napvilágot látott életrajzok és Széchenyi-értelmezések jelentős részben ezt a konstrukciót választották kiindulópontjuknak.

A jelzett eredmények ellenére azonban olyan átfogó vizsgálat, amely a gróf történet szemléleti megfontolásokat tartalmazó argumentációjának és a korabeli politikai diskurzusnak a kapcsolatát, illetve az ismétlődő érvanyag és a reformkor politikai értékvilágának összefüggéseit vizsgálta volna, még nem született. A dolgozat szerzője ezért arra tett kísérletet, hogy – részben eltérve a szakirodalomból már ismert filológiai, strukturalista, vagy rekonstrukciós kutatási irányoktól – Széchenyi történet szemléleti érvanyagának vissza-visszatérő retorikus alakzatait, „működési mechanizmusait” a reformkor politikai értékvilágának összefüggéseiben tárja fel.

A reformkori politikai diskurzusban Széchenyi történet szemléleti megfontolásokkal felvértezett argumentációja nem számított önmagában egyedi, vagy kivételes jelenségnek. A változások

szükségszerűségét és elkerülhetetlenségét felismerő liberális elit politikusai, publicistái gyakorta éltek a történelmi példákra, a más nemzetek tapasztalataira, vagy a történelmi fejlődés általános törvényszerűségeire való hivatkozás lehetőségével. A még képlékeny és bizonytalan jövő felvázolásának szándéka, a nemzetteremtés és a polgári átalakulás igényének elfogadtatása óhatatlanul együtt járt a társadalom mind szélesebb rétegeinek meggyőzését célzó politikai argumentáció gondolati készletének folyamatos bővítésével. A nyilvánosság régi és új fórumai egyaránt megerősítették: a 19. század közepe felé a magyar társadalom előtt tornyosuló kihívások csupán egy rendkívül erőteljes, sokrétű, sok esetben történetiszemléleti magyarázatokkal is kiegészülő indoklással válhattak a reformkori közgondolkodás részévé.

Mindemellett úgy tűnik, hogy a történetiszemléleti megfontolások érvanyaga egy-egy konkrét politikai szituáció kapcsán is fontos szerephez jutott. Így például a magyar társadalom átalakulásának, a nemzet kifejlesztésének eltérő útjai körül kialakult polémiában is. A rendi-konzervatív nemesség álláspontjának cáfolata, vagy a kossuthi koncepció bírálata során megfogalmazott indoklás kétséget kizáróan azt mutatja, hogy Széchenyi érvelését – a meggyőzés, a befolyásolás céljával párhuzamosan – nagymértékben áthatotta egy a nemzet jövőjét lényegesen tágabb (világtörténelmi) kontextusba emelő „történetértelmezés”. Sőt, a Széchenyi-Kossuth vita alapvetése, s a gróf kritikájának szerkezete bizonyos fokig azt tükrözte,

hogy Széchenyi Kossuth-ellenes vádjait jelentős részben egy olyan történetiszemléleti megfontolásokra épülő alapállásról fogalmazta meg, amelyben a magyar nemzet átalakulásának, kifejlődésének tétje egy univerzális világtörténelmi összefüggésrendszerbe került.

A jelenség ilyenén komplexitása arra inspirált, hogy Széchenyi történetiszemléletét, annak nyelvi-retorikai megjelenési formáit és szerepkörét a reformkor politikai értékvilágának eszmei alapösszefüggései, illetve egy konkrét vitahelyzet kapcsán vizsgáljam. Elemzéseimben a gróf történeti eszméinek rekonstrukciós vizsgálatából kiindulva főként azokra a kérdésekre kerestem a választ, hogy Széchenyi eszmerendszerében, politikai értékvilágában milyen funkcióval rendelkezett, s mennyire mutatott zárt, következetes „rendszer” ez a történetiszemlélet, illetve, hogy ez a sajátos gondolati panelekre és fogalmi készletre épülő szemlélet milyen módon illeszkedett a reformkori politikai diskurzus menetébe.

II. Alkalmazott módszerek

A dolgozatban alkalmazott metodikai bázis kijelölése során figyelembe kellett venni, hogy Széchenyi történetiszemléleti megfontolásokat tartalmazó megnyilatkozásai a különböző szöveghelyeken általában más és más intenzitással, valamint gyakorta eltérő funkcióval bukkannak elő. A jelenség összetett voltából és „hullámzó”

megjelenéséből adódóan a kitűzött feladat eredményes megvalósítása ennek okán több módszertani eljárás ötvözésével tűnt kivitelezhetőnek. Figyelembe véve, hogy a kutatási módszereknek sok szempontból igazodniuk kell a vizsgálni kívánt jelenség sajátosságaihoz, a témához való hozzáférés, s a gróf történeti eszméinek, illetve a hozzá kapcsolódó politikai argumentációnak a pontosabb megismerése érdekében a szerző tudatosan vállalta fel a „metodikai többszólamúság” kockázatait.

A legmegfelelőbb kiindulópontnak Széchenyi történeti eszméinek – a szakirodalom korábbi eredményeitől részben átfogóbb, részben eltérő irányú – rekonstrukciós vizsgálata mutatkozott. Ennek során – historiográfiai észrevételek révén folyamatosan reflektálva a tekintélyes méretű, jóllehet a gróf történeti eszméivel gyakran csak „utalásszerűen” foglalkozó Széchenyi-irodalom eredményeire – külön teret szenteltem Széchenyi nemzetszemlélete és haladás-koncepciója összefüggéseinek elemzésére. E fogalmak időben változó kapcsolatrendszere ugyanis előfeltevéseim szerint fontos jelzéseket szolgáltathat a gróf történetiszemléletének szerepkörével kapcsolatban is. Emellett a dolgozat szerkezetében – a munka korlátai miatt elsősorban az 1840-es évek eleji szövegekre koncentrálna – meghatározó szerephez jutott a Széchenyi-Kossuth polémia történetiszemléleti vonatkozásainak elemzése is. A reformkor egyik legjelentősebb politikai konfrontációjában ugyanis, a közvélemény befolyásolási, megnyerési szándékával összefüggésben, az átalakulások tétjének felvetésével jelentős funkcióra tett szert a történetiszemléleti

megfontolásokra épülő argumentáció nyelvi-gondolati eszközrendszere is. S bár látnunk kell, a Széchenyi-Kossuth vita keletkezésének, újabb és újabb hullámainak számtalan társadalmi, politikai, szemléleti vetülete létezik, A kelet népe alapvetésének és Kossuth reflexiójának értelmezése kétséget kizáróvá teszi, hogy a két fél érvelésében meghatározó elemként van jelen a vitapartnerek eltérő történetiszemlélete is.

Mindezek mellett a történeti eszmék eszmerendszerben betöltött szerepének feltárása, az eszmetörténeti rekonstrukciós vizsgálatokon túl, elképzelhetetlennek tűnt egyfajta történetelméleti és történetfilozófiai kitekintés nélkül. S bár a dolgozat korábbi verzióiban (döntően az eszmetörténeti, a hermeneutikai és a fogalomtörténeti szakirodalom eredményeire támaszkodva) nagy szerepet szántam egy ilyen jellegű bevezetésnek, a munka végső fázisában – a jegyzetapparátus utalásain kívül – le kellett mondanom az előtanulmányokban megfogalmazott következtetések teljes körű ismertetéséről.

Ugyancsak a téma sajátosságaiból következően fontos feladatnak mutatkozott a Széchenyi műveiben minduntalan ismétlődő történetiszemléleti érvanyag alapfogalmainak elemző feltárása. Ezáltal a gróf történetiszemléletének eszmerendszerbeli kapcsolódási pontjai és alapösszefüggései mellett pontosabb képet nyerhetünk a jelenség szerepköréről is. A történetiszemléleti „modell” szerkezetét és működését azonban célszerűnek tartottam – jóllehet a konkrét politikai szituációk elemzése számos izgalmas kérdést

rejt magában – nem közvetlen politikai összefüggéseiben, hanem a reformkori közgondolkodás mércéje, érték kategóriái alapján egy tágabb kontextusban vizsgálni. Széchenyi történetiszemléleti argumentációjának „működése”, retorikai funkciója ugyanis a korabeli politikai diskurzusba ágyazott alapfogalmak reflexióiban, illetve a politikai érvek felerősödését hozó vitahelyzetben tűnt a legeredményesebben tanulmányozhatónak.

Ennek megfelelően az elemzések során külön teret szenteltem Széchenyi műltszemléletének és történetiszemléleti „alapfogalmainak” vizsgálatára. Először arra próbáltam meg magyarázatot adni, hogy a gróf műltfelfogása milyen jövőkép megformálására kínált módot, majd azt tanulmányoztam, hogy Széchenyi történeti eszméinek európai szellemi gyökerekkel rendelkező alapfogalmai milyen módon illeszkedtek a reformkor politikai értékvilágának tágabb összefüggésrendszerébe. Ezért a dolgozat eszme- és fogalomtörténeti jellegű, esettanulmányoszerű elemzéseiben mindenekelőtt a Széchenyi megnyilatkozásaiban és a reformkori politika szóhasználatban egyaránt sűrűn előforduló, összetett jelentésréteggel rendelkező fogalmak (haladás, nemzetiség, alkotmányosság) történeti jelentés-összefüggéseinek megvilágítására összpontosítottam. A munka előrehaladtával egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Széchenyi történeti eszméinek vizsgálata, számos politika-, eszme- és gondolkodástörténeti vetülete mellett, szakmai-módszertani összefüggések láncolatát is felszínre

hozza. Így a még pontosabb, még árnyaltabb kép megrajzolása a későbbiekben a kutatások további kiterjesztését igényli.

III. Eredmények

A dolgozat egyik legfontosabb eredményének tartom, hogy túllépve a szakirodalom eddigi megállapításain, Széchenyi történeti eszméinek geneziséjét és strukturálódását egy lényegesen tágabb összefüggésrendszerbe állítva sikerült bemutatnom. A korábbiakhoz képest szélesebb körű historiográfiai bázisról és lényegesen nagyobb mennyiségű szöveg bevonásával végrehajtott vizsgálatok nagymértékben elősegítették, hogy dolgozatom Széchenyi történetiszemléletének jellegzetességeiről a korábbiakhoz képest átfogóbb képet tudjon adni.

Vizsgálataim során arra a megállapításra jutottam, hogy Széchenyi történeti eszméinek értékvilága elsősorban arra a sajátos műltértelmezésre támaszkodott, amely leginkább a programadó művek optimista nemzeti jövőképében tükröződött vissza. A fiatalkori naplóbejegyzések azonban azt mutatják, hogy a magyar nemzet fiatalságának és ebből eredő átalakíthatóságának, kifejthetőségének elfogadása nem volt mindig konstans része a gróf gondolatvilágának. A Hítel és a Világ írója a nemzeti jövő felvázolásának igényével összefüggésben – bizonyos szempontból „történetietlen” úton – jutott arra a meglepő konklúzióra, hogy a magyarság nem az enyészet, hanem a fiatalság „életjellemzőit” mutatja, s éppen

ezért nem rendelkezhet említésre méltó, a letűnt nagyságot idéző történelmi hagyományokkal.

A gróf a nemzet pillanatnyi állapotának, jellegzetességeinek vizsgálata során győződött meg arról, hogy a magyarság – más, fejlettebb nemzetek tapasztalatainak átvételével – képes lehet a világtörténelmi haladás menetébe bekapcsolódni. Sőt, Széchenyi érvelése szerint éppen a nemzet fiatalsága, jövőképesége, valamint az állandó – a politikai, kulturális, gazdasági élet, s a civilizáció területén megmutakozó – „tökéletesedése” a legfőbb garancia arra, hogy a magyarság az egyetemes emberiség dimenziójában betöltheti világtörténelmi jelentőségű hivatását. A nemzet fiatalsága tehát egy olyan lehetőség, amely révén (önmaga kifejlesztésével) Magyarország hozzájárulhat az egész emberiség fejlődéséhez. A haladás, a tökéletesedés eszméje – az angolszász felvilágosodás és liberalizmus jog- és történetfilozófiai érvanyagával felvértezve – többek között a törvények megváltoztathatóságába, s a képviseleti szisztéma, az alkotmányos berendezkedés győzelmébe vetett hit optimizmusát és dinamizmusát kölcsönözték Széchenyi történelmi eszméinek.

A Széchenyi megnyilatkozásaiban felbukkanó Amerika-kép argumentációs szerepének – a reformkori politikai értékvilág tükrében végrehajtott – több évtizeden keresztül nyomon követése azt igazolta, hogy a liberális gazdaság- és társadalomfejlődés „minta-országának” hivatkozásai szerves kapcsolatban voltak a gróf történetfelfogásának más kategóriáival is. Széchenyi történet szemléletében az „Újvilág” „fiatalsága”, politikai berendezkedése, gazdasági,

társadalmi fejlődése, – a konzervatív értékvilággal ellentétben – nemcsak a magyar polgári-nemzeti átalakulás számára jelenthetett megfelelő elméleti kiindulópontot, de az ellenzék érveit vitatva, s a mintakép kritika nélküli, mechanikus átvételét elvetve, a gróf történelmi eszméinek és politikai érveinek autonómiáját is erősítette.

Széchenyi naplói azt tanúsítják, hogy a nemzeti sajátosságok felismerése, s a hozzá kapcsolódó, a nemzetek életét az emberi nem életszakaszainak analógiájára leíró romantikus-organikus szemlélet már az 1810-es évek végi olvasmányok révén és a fiatalkori utazások során meghatározó szerephez jutott a gróf gondolkodásában. Az európai romantika szellemiségéből táplálkozó organikus nemzetszemlélet egyrészt alkalmas volt arra, hogy Széchenyi, a különböző fejlettségű nemzetek egybevetésével, a magyar nemzet életkorát és jövőképeségét is meghatározhassa. Másfelől azonban az e koncepcióhoz való ragaszkodás a nemzethalál lehetőségének folyamatos fenntartását, s a nemzet kifejlődésével kapcsolatos állandó veszélytudat kialakulását idézte elő a gróf történet szemléletében. Eleinte nem is annyira a közvélemény számára készült megnyilatkozások, mint inkább a napló személyes világa tükrözte vissza azt az állandósuló dilemmát, amelyet a szüntelen haladás igénye, illetve a magyarság megbetegedésének, halálának eshetősége, vagyis a romantikus-organikus nemzetszemlélet és a haladás gondolatának kölcsönhatása idézett elő a gróf gondolkodásában.

Széchenyi érvelése szerint az állandó haladás, a folyamatos perfekció, a világméretű tökéletesedés menetébe való bekapcsolódás elengedhetetlen feltétele annak, hogy a magyarság betölthesse történelmi hivatását. Csakhogy a gróf okfejtése szerint a nemzet életkora egyben az a tényező is, amely meghatározza azt a nemzetfejlesztési stratégiát és haladási ütemet, amellyel e világtörténelmi jelentőségű feladat a nemzethalál veszélye nélkül megvalósítható. A sebessége, iránya, vagy irányítói miatt nem megfelelő haladási metódus – ellenhatást kiváltva a magyarság „szövevényes”, „egybebonyolódott” létét meghatározó tényezőkből – a fejlődési folyamat káros megakadásához, vagy akár a nemzet pusztulásához is vezethet. Széchenyi történetiszemléletében a birodalmi kapcsolatot, a nemzeti kisebbségek, vagy a társadalmi forradalom réme mind-mind olyan potenciális „veszélydimenzióknak” számítottak, amelyek ennek a történelmi küldetésnek a beteljesülését megakadályozhatták.

Úgy tűnik, jelentős részben ezek a történetiszemléleti megfontolások hatották át a gróf alkotmány-értelmezését is. Széchenyi az alkotmányos haladás ügyét az egyetemes nemzeti tökéletesedés egyik kulcskérdéseként kezelte. S jóllehet a felvilágosodás és a liberalizmus eszmei háttérével a gróf a magyar nemzet polgári átalakulását az alapvető emberi szabadságjogok és alkotmányos garanciák megteremtésében látta, az alkotmányosság kérdése Széchenyi érvelésében – jelentős részben e sajátos történetiszemléleti megfontolások révén – egy többdimenziós, a nemzeti-alkotmányos átalakulás

valamennyi tényezőjével kalkulálni igyekvő összefüggésrendszerben bukkant elő.

Az 1840-es évek elején – a nemzeti átalakulás dinamikusabb és radikálisabb lehetőségét megpillantva – Széchenyi a nemzet fiatalságára, sebezhetőségére és halálának (eltűnésének, felmorzsolódásának) veszélyére hivatkozva, saját korábbi népszerűségét is veszélybe sodorva indított támadást a Pesti Hírlap „*modora és taktikája*” ellen. A kelet népében megfogalmazott vádak – a korábban kifejtett eszmék újraaktualizálásával, s a közvélemény meggyőzését szolgáló érvelés új irányba mozdításával – Széchenyi történetiszemléletének sajátos értékdimenzióit villantották fel: „*Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátosságait mint ereklyét megőrizni 's szeplőtelen mineműségében kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit, s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végcéljához, az emberiség' feldicsőítéséhez vezetni [...]*”.

A kelet népe alapvetése nemcsak arra enged következtetni, hogy a polémia – számos más dimenziójával párhuzamosan – történetiszemléleti áthallásokkal, utalásokkal is telítődik, hanem azt is igazolja, hogy a gróf jellegzetes történetiszemléleti megfontolásai olyan erős talapzatát adták Széchenyi eszmeiségének, hogy a gróf már az első jelentős politikai konfrontáció alkalmával is döntően ezek köré az eszmék köré szervezte Kossuth-ellenes érveit. Kossuth reflexiója ugyancsak megerősíti, hogy a vitában a két fél eltérő történetiszemléletének gondolati építőelemei nemcsak kimondatlanul, de kimondva is minduntalan visszaköszönek. A dolgozat

eredményeinek megfogalmazásánál azonban hangsúlyoznom kell, hogy megállapításaim nem a polémia újraértelmezésére irányultak, hanem arra kívánunk rámutatni, hogy a két fél összeütköző politikai argumentációjában Széchenyi és Kossuth sok tekintetben egy irányba mutató, de a vita során több szempontból konfrontálódó történetszemlélete is jelen van. A Széchenyi-Kossuth polémia történetszemléleti aspektusainak vizsgálata mindenekelőtt azt igazolta, hogy a vita gondolati síkon zajló akcióreakciósorozatában a vitapartnerek – történetszemléletük heterogenitása okán – a nemzeti múlt és jövő történeti összefüggéseiben is másként érveltek.

Úgy vélem, munkám során sikerült megerősítenem és bebizonyítanom azt az előfeltevést, hogy Széchenyi történetszemlélete mélyen és alapvetően áthatotta a gróf eszmerendszerét, nemzetszemléletét, haladásértelmezését, alkotmányos koncepcióját és nemzeti jövőképét. A Széchenyi történetszemléletének alapfogalmait tágabb környezetbe állító esettanulmányok következtetései pedig azt igazolták, hogy Széchenyi történetszemléleti megalapozottságú politikai argumentációja mind fogalmi, mind retorikai komponenseit illetően szervesen illeszkedett a korabeli politikai diskurzus menetébe. Úgy tűnik, hogy ez a sajátos szemlélet elválaszthatatlan a gróf eszmeiségétől, de elválaszthatatlan kortársainak gondolkodásától és a reformkor politikai értékvilágától is. Ez a történetszemlélet meghatározó és behatárolható eleme Széchenyi gondolkodásának, s a belőle táplálkozó politikai argumentációban

körvonalazódó sajátos álláspont egy jellegzetes, de korántsem egyedi jelenségét képezte a korabeli politikai diskurzusnak.

Bízom benne, vizsgálataimmal sikerült hitelt érdemlően rámutatni arra, hogy Széchenyi történetszemléleti megfontolásai a gróf politikai argumentációjának meghatározó részét képezték, s ez a mélyen átélt, következetesen alkalmazott eszmeiség, illetve a belőle építkező nyelvi-fogalmi készlet a reformkori politikai diskurzus egyik jellegzetes, bár nem egyedülálló, ám kontextusába szervesen illeszkedő komponensét jelentette. E sajátos eszmei világnak és az erre támaszkodó politikai érvanyagnak az elemzése sok szempontból lehet alkalmas arra, hogy a Széchenyi eszmerendszeréről és politikai értékvilágáról eddig megalkotott képet tovább árnyalja és színesítse.

IV: A szerzőnek az értekezés tárgyából megjelent publikációi:

„legyünk mi [...] ha lehet mindenben: az oknak népe”
– Széchenyi István történelemszemlélete és A Kelet népe. In.: Acta Universitatis Debreceniensis Ludovico Kossuth Nominatae Series Historica LI. Történeti Tanulmányok VII. KLTE. (Szerk.: Takács Péter) Debrecen, 1999. 115-129. p.

Gróf Széchenyi István és az angol alkotmányosság.
In.: ECONOMICA (A Szolnoki Főiskola Tudományos Közleményei) 2001. II. szám 77-85. p.

„A kelet népe” és a „Garat” című művek ismertetése, a művek szöveggondozása, lektorálása a „*gróf Széchenyi István minden írása*” című CD-n. Megjelent: (Kísérőkiadvány: gróf Széchenyi István minden írása 33-36. p.) illetve a CD: „*gróf Széchenyi István minden írása*” Logod Bt. Bp., 2001. ISBN 963 00 7859 7

A „volt birodalmak” földjén – Széchenyi keleti utazása 1818-1819-ben (I. rész). In.: Posztbizánci Közlemények V. Studia Postbizantina Hungarica 2002. 37-54. p.

„Gróf Széchenyi István történelemszemlélete *A kelet népe* vitában (vázlatok egy PhD-értekezés problémafelvetéseiből).” In.: Doktoranduszok I. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Konferenciája CD ROM. ZMNE Repülóműszaki Intézet, Szolnok, 2002.

Fülöp Tamás-Velkey Ferenc: Gróf Széchenyi István Világ című munkájának szöveggondozása, emendálása. (Előkészületben.) Neumann János Digitális Könyvtár. (www.neumann-haz.hu) 2002.

A haladás gondolata Széchenyi eszmerendszerében.
In.: DIALÓGUS 2003. november (II. évf. 1. sz.) 9-20. p.